

FLECK ZOLTÁN

A körülmények kényszere -Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualismus

Élet és tudomány

A hazai társadalomtudományok fejlődésére jellemző, hogy a kortárs nyugati szociológusok recepciója csak a huszadik század első évtizedének közepétől kezdődött meg. Somló Bódog első korszakának jellegadó műve a recepció előtt született, a spenceri szociológia domináns hatása alatt, azt azonban jelentősen meghaladva. Herbert *Spencer*, a *Huszadik Század* körének támogatója ekkor már nem igazán korszerű, módszereit, fogalmait a klasszikussá váló szociológia meghaladta.¹ A fejlődés, haladás értelmezése azonban soha nem tűnt el a szociológiából, a különböző szférák eltérő ütemű fejlődése által okozott aszinkronitás és az ezekből fakadó ellentmondások tartós problémának bizonyultak. (Néhány évtizeddel később Karl *Mannheim*, aztán Erich *Fromm* fogalmazta meg ezt legélesebben.) A szabályozás szerepe Mannheim korában vált igazán élessé.² Somló művének fogadtatásából ítélve úgy tűnik, kortársai a század legelején még felkészületlenek voltak a szabályozás jelentőségének felmérésére. Két szempontból is: egyrészt a teoretikus értelmezés és fogalmi készlet hiánya miatt, másrészt a praktikus nyomasztó dilemmák ekkor még hiányoztak.

Somló életművének értelmezésében a *Moór* Gyula által megfogalmazott dichotómia jellemző: az első évtized legvégéig tartó első korszak szinte semmiben nem hasonlít a másodikra.³ E tragikusan rövid életmű gyakorlatilag két, egymástól élesen elválasztható évtizedre korlátozódik: az elsőt kizárólag a naturalista, evolucionista szociológia jellemzi, amely nyom nélkül tűnik el a Jogi Alaptan szerzőjének második korszakából. Mégha ettől eltérő álláspont is megfogalmazható, én kizárólag a jogász szociológus Somlóval foglalkozom, elsősorban az *Állami beavatkozás* szerzőjével.⁴ E korszakot szerintem a zsebkönyvsorozatban megjelenő 1901-es *Szociológia*, illetve a *Huszadik Század* első számában közzétett, *A jogi oktatás reformja* című határozott vitairata és az 1909-es, *A leíró szociológia megalapozásához* német nyelven megjelent terjedelmes tanulmány, illetve az ezzel párhuzamosan készült, *A gazdaság őskorából* című írás foglalja keretbe. A szociológia magyarországi kezdeteinél e tudomány sajátos ellentmondással terhelte meg művelőit: miközben harcias kiállást, liberális, progresszív kritikát, határozott világlátást, ideológiát követelt, igényelte a szaktudomány státuszát, de legalábbis vágyakozott egy ilyen szellemre is. A fejlődés és szabadság eszméi terjesztésének küldetése és a tudomány művelése nem általában összeegyeztethetetlen, hanem a nyugati szaktudomány recepciója, fogalmi készletének és módszereinek használata nélkül, azt megelőzően. Somló és Jászi az első évtized folyamán úgy érezhette, hogy a társadalmi fejlődés iránti elkötelezettségük, a haladásba vetett hitük nem képes

¹ Némedi Dénes: *Durkheim Magyarországon*. Szociológiai Szemle, 2007/3-4. sz.

² Mannheim, Karl: *Korunk diagnózisa*, Erich Fromm: *Utak egy egészséges társadalom felé*. Napvilág Kiadó, 2010.

³ Nagy Endre: *Erény és tudomány*. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. Világosság, 1981/12. 764-772. o.

⁴ Zódi Zsolt szerint a váltás inkább fokozatos volt, értelmezhető az életmű egysége is. Zódi Zsolt: *Erény és Tudomány*. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága. In: Loss-Szabodfalvi-Szabó-H. Szilágyi-Zódi: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995.

annyira szolgálni a haladást, mint a szaktudományban való elmélyedésük. Amikor intenzíven és élőben szembesülnek a tudományos apparátus nyugati és keleti különbségeivel, saját bőrükön érzik a reménytelen lemaradást, amelyet egy emberöltő alatt nem lehet behozni.⁵ Somlót valószínűleg a brüsszeli Solvay intézetben töltött hónapok győzik meg arról, hogy Magyarországon nincsenek meg a tudomány professzionalizálásának feltételei: sem az infrastruktúra, sem a mentális közeg. Nincs nyitott szellemiségű egyetem, és soha nem lesz annyi forrás, amely ahhoz a szociológiához kellene, amelyre szerinte szükség lenne. Ahogy Jászi soha nem tudta elengedni igazán a „tudományos publicisztikát”, úgy Somló a jogtudományban láthatta a lehetőséget az élvonalhoz való felzárkózáshoz, ami a tragikusan rövid életmű ellenére kétségkívül sikeres stratégiának bizonyult.⁶ A brüsszeli intézetben írt tanulmányában a feltételek biztosítottóságában mutatkozó különbségek tragédiájáról így ír: „Nehéz belátni, hogy miért csupán a szociológiának kelljen egzakttsága rovására a nélkülözhetetlen berendezések létrehozásától visszarettennie s ennek következtében még sokáig jelenlegi fejletlen szintjén megrekednie.”⁷

Azt szeretném igazolni, hogy az első korszak nagy műve, az *Állami beavatkozás*, a tudomány élvonalától való elszakítottság ellenére is jelentős elméleti teljesítmény volt, amely kiteljesedése esetén lehetőséget adott volna arra, hogy szerzőjét az éppen intézményesedő nyugati tudomány egyenrangú partnerévé tegye.

A haladás bővületében

Az 1901-ben Pozsonyban megjelent *Szociológia* című kötetben - amelyhez hasonló tudományos zsebkönyvtár kötetet *Ethika és Jogbölcsélet* címekkel is írt -, Somló Spencer ismert alapelveiből indult ki, de lényegesen el is tért a spenceri filozófiától. A társadalmi fejlődés külső és belső tényezőinek számbavétele csak a primitív ember intézményeinek módszeres leírása, a társadalmassulási ősfomák tanulmányozásával lehetséges. E módszertanhoz az évtized végén alaposan kifejtett metodológiai tanulmányig ragaszkodott és végső soron, akkor már a spenceri szobantropológia tudományképét is meghaladta. Az állami intézmények elemzésében azonban már ekkor eltért a korai evolucionizmus radikális anti-etatizmusától. Somló szerint az emberek közötti együttműködés, a cselekvések koordinációja a társadalom kezdete, amelyhez szükségképpen szervezettség, szabályozás kell. Ennek két fajtáját különíti el: az egyéni célok követéséből következő, öntudatlan és nem kényszerű, spontán szervezettséget - amely csak közvetve vezethet fejlődéshez -, és az önkéntelennek nevezett, kényszerű szabályozást, amely a társas célokra való folyamatos törekvésből ered és tudatosan fejlődik. Az emberi társadalom evolúciójában a szabályozás jelentőségének elismerése fontos teoretikus fejlemény. A spontán rend normatív alapjait Somló nem tagadja, de a tudatos szabályozást tekinti a fejlődés biztosítékának. Azt a tudatos, kényszerű szabályozást, amely az önkéntes együttműködés elvén alapul. A társadalmak fejlődésének iránya a különböző típusú szabályozások elkülönülése és kényszerű jellegének csökkenése. „Abban az arányban azonban, a melyben az önkéntes összűködés elve válik egyre jellemzőbbé a társas típusra, a szerződéses teljesítése és az emberek jogainak egyenlősége válik a legfőbb követelménynyé és az egyéni érdekek consensusa a törvények legfőbb forrásává. A

⁵ Ebben az értelemben bizonyosan igaza van Nagy Endrének a „Durkheim-sokk” feltételezésével.

⁶ Ehhez nem pusztán témát és stílust váltott, hanem elhagyta az első korszakot meghatározó emberi és szervezeti kapcsolatait is.

⁷ Somló Bódog: *A leíró szociológia megalapozásához*. Szociológiai Szemle, 2007/3-4. 247.o.

törvények máshonnan eredő tekintélye másodrendűvé válik és csak azért marad fenn, mert a törvények közvetlenül az általános jólétet mozdítják elő.”⁸ Itt többről van szó, mint az állami szabályozás demokratizálódása. Azzal, hogy már e korai műben a magánérdek (önrendelkezés) és a közérdek (a közösség rendelkezése) összhangját hangsúlyozza, a két szabályozási típus (spontán és közösségi) egymásra épülését is feltételezi. „Miközben saját természetének fog eleget tenni, egyszersmind meg fogja tenni kötelességét mint a társadalom tagja.”⁹ Ugyanebben az évben ebben a szellemben kritikusan ismerteti Edmond *Kelly* egy évvel korábban megjelent *Government and Human Evolution* című könyvét a Huszadik Század 8. számában.¹⁰ A művet ismerteti, nem bírálja, – ez talán szintén az elmaradás érzetének következménye –, így csak rövid utalás szerepel a szövegben arra nézve, hogy a természetes fejlődés és mesterséges beavatkozás viszonyát az amerikai szerző sematikus szembeállításként értelmezi. Somló érzékeli, hogy az evolúció olyan értelmezése, amely a mesterséges beavatkozást a természet individualisztikus ökoljogának legyőzéseként értelmezi elégtelen, de itt nem fejt ki ellenérveit. Csak ennyit állít: „Az egyik serpenyőbe kerül a természet, az öntudatlan fejlődés, a természetes kiválás, a társadalom organikus felfogása, a létért való küzdelem természettörvénye, az anarkia, az individualizmus. A másikba kerül: a mesterséges törekvés, az öntudatos fejlődés, a mesterséges kiválasztás, a szervezethez, a kormányzat rendező hatalma, az igazságosság és nyilvánvaló már most, hogy a mérleg a második kötetben csakis a kollektivizmus javára billenhet. Sok kétségünk van az iránt, hogy az imént jelzett súlyok helyesen vannak-e csoportosítva a mérleg két serpenyőjébe s nincsenek-e össze-vissza hányva; ezt a kérdést azonban e helyütt már nem vizsgálhatjuk meg. Nagyobb az annál.”¹¹ Erre a nagyobb kérdésre, amely tehát a korszak elejétől ebben a formában foglalkoztatja, egy vitát és az egyetemen botrányt is kiváltó tanulmányban és az *Állami beavatkozás*-ban tér vissza, ezekben fejt ki saját, sokkal differenciáltabb értelmezését a fejlődésről.

Előtte azonban, az egyetemi közéletben kipattant botrány természetének megértése okán is, fel kell idézni Somlónak a jogi oktatásról írt ebben az időben megjelent éles kritikáját. A kritika a kormányzat azon szándékát veszi célba, hogy megszüntesse a jogbölcselet és politika vizsgatárgyi minősítését. A reakciós valóságához való viszonyát és tudományképét illusztráló cikkben, amely a *Huszadik Század* első számában jelent meg, a tudományt szakemberek tevékenységként definiálja, nem pedig laikus műkedvelők okoskodásaként. Éppen azzal a szándékkal indult neki a folyóirat készítésének, hogy egy ilyen tudományt szolgáljon. A tudomány helyén azonban olyan egyetemeket lát hazájában, amelyek nem ezt szolgálják. „Zola mélységes mondása: La science est seule revolutionnaire, — nincsen más, csak a tudomány forradalma — nem legkevésbé áll a társadalomtudományokról s nem ok nélkül adta a jogbölcselet tanszékének egy kétségtelenül eszes katolikus egyházi író azt a gyűlölködő nevet, hogy cathedra pestilentiae.”¹² Pedig ez a katedráról fertőző tan segítheti csak a modern állami működést. Somló érzékletesen bírálja azt a jogállapotot, amelyben a jogalkalmazó nincs megfelelően tájékozódva a társadalom állapotáról, nem tud semmit a jogon

⁸ Somló Bódog: *Szociológia*. 1901, 36. o.

⁹ i.m. 58. o.

¹⁰ Somló Bódog: *A kormányzat vagy az emberi fejlődés*. Huszadik Század, 1901/8. 129-132.o.

¹¹ i.m.

¹² Somló Bódog: *A jogi oktatás reformja és a társadalmi tudományok*. Huszadik Század, 1. 1900/1. 47.o.

kívüli világról. „A magyar egyetemek a jövőben is a nélkül fogják elbocsátani kebelükből a leendő büntető bírákat, ügyészeket s a leendő büntető törvényalkotókat, hogy csak sejtelmével is felruháznák őket annak, a mit az öntudat zavarairól, a rendellenes lélek-állapotokról tudunk s ha pornographikus szennyirodalmunk nem volna olyan szomorúan fejlett, büntetőjogászaink talán még csak nem is sejtének, hogy pervers nemi ösztönök is vannak.”¹³ A társadalomtudományok nélküli jogászképzésnek nincs eszmeképző hatása, nem ad műveltséget, csak konzervál, kiművelt jogalkotókat sem képes kibocsátani. Egészen világos, hogy Somlót nem egyszerűen saját vagy *Pikler* státusza motiválta, vagy a politikai-ideológiai küzdelem miatt háborította fel a jogászok oktatásának elmaradottsága. Egy olyan szabályozás, ami képes a haladást szolgálni, és amelyről már ekkor meg van győződve, megkívánja a felvilágosult, teoretikusan művelt, a társadalmat, vagyis szabályozásának tárgyát jól ismerő államot, jogi apparátust. A *Pikler Gyula* körüli botrány és később saját botránya is ennek az ütközésnek a dokumentuma.¹⁴ A Huszadik Század 1903-as első száma közli *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról* szóló tanulmányt, amely a Társaság körében vitát provokál.¹⁵ Somló ebben az írásban az *Állami beavatkozás* néhány alapállítását közli a fejlődésről, és erősen kritizálja a haladás praktikus akadályait. Ez az írás ebből következően praktikus természetű, alkalmas arra, hogy nyilvánvalóvá tegye: hol találhatóak a progresszió ellen ható erők. A praxis, a jelen a holtak kormányzata alatt áll, a normák védeni igyekeznek a fennállót, de minél fejlettebb egy társadalom, annál változékonyabb, annál könnyebben alkalmazkodik környezetéhez, éppen azért, hogy a társadalom állandóságát képes legyen megőrizni. A fejlettséghez a liberális, radikális fejlesztő tényezőknek szerepet kell kapniuk. Somló itt is nyilvánvalóan a tudatos társadalomfejlesztő szabályozásról beszélt. Az a jog, amely bünteti a fennálló megváltoztatását összekeveri a társadalom védelmét az éppen fennálló társadalmi forma védelmével. Az az oktatás, amely nem a jövőbe, hanem a múltba tekint, szenilis konzervativizmus, amely nem szolgálja a közösség érdekeit. Ezeket az érveket, illetve ezek némi kiforgatását találta a nagyváradi jogakadémia néhány tanára felforgató jellegűnek és fordult a miniszterhez. *Jászi* Oszkár vitriolos tudósítása érzékelteti a tudósi szerepfelfogások, mentalitások összecsapásának mélységét, a korszak jellemző harcát. „Ismét bebizonyult, hogy ebben az országban mily keveset törődnek az emberek a tudománnyal. Somló Bódog szép és némely tekintetben úttörő könyvét az »Állami beavatkozás és individualizmus«-ról alig vette észre a sajtó és egyáltalán nem a közvélemény. Egy pár oldalas értekezése azonban, mely legfeljebb egy-két következtetése formulázásában mond új dolgokat, országos ügygyé lesz, mert véletlenségből valamelyik vidéki lap felfedezte és vezércikket írt róla. S minthogy a liberális lap lelkesedett, a klerikális lap gorombáskodott, a t. publikum pedig figyelni kezdett és a nagyváradi jogakadémia többsége elérkezettnek látta az alkalmat, hogy a püspöki udvarral szembeni alázatos hűségét kimutassa s a nemzeti hősök receptje szerint az »isten, király, haza« védelmére siessen. Ez a védelem pedig nem abban állott, hogy a tudomány fegyvereivel támadták volna meg veszedelmes

¹³ i. m. 51. o.

¹⁴ A Társadalomtudományi Társaság ülésén a *Pikler* ügy kapcsán Somló a következőket mondja: „azok között a támadások között, a melyek *Pikler Gyulát* a legközelebbi napokban érték, a legsúlyosabbnak látszó az, hogy megsértette a közérzetet. Az a tény, hogy valamely filozófiai tan érzelmeket sért, magában véve még nem jelenti sem azt, hogy az a tan rossz, sem azt, hogy az a tan jó, hanem jelenti azt, hogy ez a tan új. (Helyeslés.)”

¹⁵ Somló Bódog: *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról*. Huszadik Század, 1903/1.

tanokat hirdető társukat és az érvek súlyával igyekeztek volna kimutatni, hogy a Somló Bódog tanításai elavultak, helytelenek vagy aljas erkölcsi rugók szülöttei, hanem — minthogy a gondolkozásról rég leszoktak — bízva ama hatalmas urak politikai befolyásában, kik mögöttük állanak, a könnyebb utat választották s felkérték a minisztert, hogy csapja el a tanári állásra méltatlanná vált kollégájukat. Egy egész hosszú életet kényelmes és gondtalan nyugalmat biztosító kathedrán tölteni el a nélkül, hogy egyetlen gondolatnak nevezhető mondatot írtak volna le vagy ejtettek volna ki, a nélkül, hogy egyetlen komoly és hasznos törekvést előmozdítottak volna — a tudomány emberéhez méltó eljárás, mely nyilván megfelel az élet amaz eszményének, mely az ilyen körökben a legmagasabb: az élet kanonoki eszményének.”¹⁶ Mégsem a gondolkodásról leszokott kollégák elleni érvek, hanem Somló tudományképe érdemel figyelmet. A tények (pozitivizmus) iránti szomjúság és a szintézisre törekvés, vagyis empiria és teória viszonyában ekkor még Spencer és *Marx* törvénykereső elméleteit említi és mindkettőt elmarasztalja, mert a folyamatos fejlődést egy hipotetikus végső állapot feltételezésével zárják le, amely ellentmond a fejlődés törvényének. Somló tehát visszatért a *darwini* fejlődésfogalomhoz, Spencer és *Marx* nélkül fogalmaz meg egy társadalmi fejlődéseméletet. De természetesen nem állíthatjuk, hogy a korszakot befolyásoló két nagyság hatásai nélkül. A praxishoz való viszonya azonban, amely kortársait is nyomasztotta, és a progresszív hagyomány domináns jellemzője volt, elméleti jelentőséget kap: a tudatos beavatkozás a felismert természeti törvényszerűségekből következik. Ha a tudós felismerte a fejlődés irányát, akkor segítenie kell érvényesülését. Ekkor ezt így fogalmazza meg: „Felismerni a társadalom szükségszerű fejlődését, felismerni, hogy a társadalmi bajok minden időben túlnyomó részben onnan eredtek, hogy a régi berendezkedések még nem alkalmazkodtak hozzá az új körülményekhez, de nem tenni meg minden tehetőt arra nézve, hogy ez a fejlődés, ez az újraalkalmazkodás a lehető legzavartalanabbul, a lehető leggyorsabban és legsimábban végbemenjen, éppen annyit jelentene, mint ismerni a villamosságot, de nem hajtani az emberiség szolgálatába, annyit jelentene, mint a robogó vasút mellett kanyargó országúton igavonó marhával utazni.”¹⁷

A *Társadalmi fejlődés értelméről* a Huszadik Század lapjain zajló vita a túlzott centralizációtól való félelem és a racionális szabályozás értelmezése körül zajlott. Somló akképpen védte meg álláspontját, hogy hangsúlyozta: a fejlődés törvényének felismerése lehetővé teszi, hogy ne kelljen robbanásokra, forradalmakra várni, tudatosan kell leépíteni a fejlődést gátló tényezőket.¹⁸ Somló azonban nem állította, hogy az előrelátás tökéletes lenne, ezt elvileg zárta ki, tehát a fejlődést folyamatosnak, a környezethez való alkalmazkodást állandónak tételezte. De ennek nem mond ellent

¹⁶ Elemér O. (Jászi Oszkár): *A nagyváradi esethez*, Huszadik Század, 1903/6. 473.o.

¹⁷ Somló Bódog: *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról*. Huszadik Század, 1903/1. 163.o.

¹⁸ „Meg kell engedni, hogy a fejlődés eddigelé tényleg ezt a technikát követte. Követte azonban éppen azért, mert eddigelé a társadalmi fejlődés elve még nem volt felfedezve és még nem hatotta át az emberek gondolkodását. Az emberek gondolkodásában a statikus felfogás dominált és azért a régi rend mindig mereven szembehelyezkedett az ujjal. Az előadás alapeszméje éppen az, hogy ennek az új igazságnak felismerése a fejlődés technikájának megváltoztatására kell, hogy vezessen. A fejlődés régi technikája, a forradalmi átalakulás, ellenkezik az evolúció felismerésével. Ma már észszerűleg nem szabad a fejlődés erőinek lenyűgözésére törekednünk és addig várnunk, a míg a visszafojtott erők feszítő ereje robbanást okoz. Abból, hogy a fejlődés technikája az ismeretek eddigi állása mellett tényleg ez a katasztrofális átalakulás volt, nem következik, hogy ennek a technikának fentartása ma is helyes és hogy ez a jövőben is fenn fog maradni.” *Vita a Társadalmi fejlődés elméletéről*. Huszadik Század, 1903/5. 470.o.

a folyamatokba való tudatos belenyúlás, amely maga is, nem szándékolt következményeivel együtt a környezet részévé válik.

Somló első alkotói korszakának lezárását két olyan írás jelzi, amely levonta a metodológiai következményeket a fentiekből. *A leíró szociológia megalapozásához* című, 1909-es Brüsszelben megjelent tanulmány kiteljesíti a pozitivista tudományos szeményt, és módszertanilag is meghaladja a spenceri szociológiát, amennyiben a fejlődési törvényeket megtalálni csak módszeresen összegyűjtött etnológiai tények teljességre törekvő indukciójával lehet. A társadalmak osztályozásával szisztematikus katalógust kell felállítani, csak így lehetséges a tudomány kumulatív fejlődése. Ez a társadalmi katalógus lenne alkalmas arra, hogy megismerjük a társadalmi törvényeket és erre alapozva tudatosan befolyást gyakorolhatunk a környezetre. „Minden egyes társadalmat, azaz minden törzset, minden népet, egy-egy történeti nép minden korszakát úgy kellene feldolgozni, hogy annak társadalmi berendezkedései, szemléletmódjai, szokásai a lehető legteljesebben és áttekinthető módon, világos formában kerüljenek bemutatásra, úgy, hogy az megkönnyítse a gyors és pontos tájékozódást. A társadalmi élet különböző területeit az áttekinthetőség végett egyöntetűen visszatérő rovatokban kellene elhelyezni.”¹⁹ Somló ennek az eszménynek a jegyében írta a javak forgalmának ősfarmáját kereső *A gazdaság őskorából* című tanulmányát, amely a Huszadik Században 1909-ben jelent meg, aztán nemsokára teljesen szakított ezzel a körrel, minden intézményével és reprezentánsával. Az éles fordulat számos oka közül bizonyosan szerepet játszott az is, hogy olyan módszertani következtetésekhez jutott el, amelyek nyilvánvalóan beválthatatlanok voltak az adott korszakban, Magyarországon pedig beláthatatlan ideig. A szociológiai professzionalizálódásának ilyen útja, amely a valóság javításához is elvezethetett volna, nagyon korán reménytelené vált.

Az állami beavatkozás értelme és a szabadság

Az első korszak fő művének értelmezésében a szabadságot vagy szabad piacot felszámoló korlátlan, ámde politikai demokrácián alapuló állami beavatkozás képlete túlzóan leegyszerűsítő. Bár Somlónak mind a kortársai, mind az utókor hajlamosak voltak erre. Somló nem egyszerűen beillesztette az állami beavatkozást a spenceri evolucionizmus keretébe, - miközben a marxizmussal vitázott -, hanem felismerte az emberi evolúció lényegét, az emberi társadalmak kialakulásának alapját, a legmagasabb szintű viselkedési szinkronizációt a szabályozást. Nem pusztán az állami szabályozás, hanem a szabályalkotási képesség differenciált értelmezése e mű legfontosabb hagyatéka.

Az *Állami beavatkozás és individualizmus* szerint a szociológiának az emberből kell kiindulnia, ez számít ténynek. A társadalmi pedig az emberi cselekvésnek a környezethez való alkalmazkodásából származik. Az erre vonatkozó általános mozgástörvények feltárása lenne a feladat. Tehát az emberi együttélés szükségképpen fejleménye a kölcsönös befolyás, amelyben a többi ember a környezethez tartozik, amelyhez alkalmazkodni kényszerülünk. Ezt az alkalmazkodást azonban tudatosan, eszmék közvetítésével végezzük. A társadalmi fejlődés előrehaladásával a szándékolt, tudatos (racionális) cselekvés egyre nagyobb területre terjed ki, egyre többet tudunk, az ész, az előrelátás szerepe egyre nagyobb. A többi eszme között a tudomány is egyre nagyobb tere terjed ki, a szándékolt cselekvés növekedésével. „a céltudatosság tetőfokát az emberben érte el és a fejlődés

¹⁹ Somló Bódog: *A leíró szociológia megalapozásához*. Szociológiai Szemle, 2007/3-4. 229.o.

további haladásával az emberben is egyre fokozódik.”²⁰ Ez, a korszakra jellemző optimista hit hatja át a művet, amely Somló életében tragikusan rövid ideig tart ki.

De a céltudatosság a legnagyobb előrehaladás mellett is korlátozott, nem tudunk mindent előre látni, távolabbi következményeket nem látunk be, mégis próbálkozunk, intézményeket és szabályokat alkotunk, amelyek megváltoztatják környezetünket. A korlátozott racionalitás az állami szabályalkotásra is vonatkozik, az állam által alkotott szabályok más tekintetben sem különböznek az emberi viselkedést befolyásoló egyéb szabályoktól. Somló érveinek lényege, hogy a cselekvés szükségképpen mások befolyása alatt áll: nem lehet minden kényszertől megszabadulni. A kényszerítő erejű társadalmi tények sajátos formája az állami szabályalkotás. „Minden ember pusztán létezése és mindennemű cselekvése kényszert gyakorol a vele együtt élő emberek cselekvésére és ebből következik, hogy minden embernek a boldogságra való törekvése közben embertársai cselekvésének irányítására, kényszerítésére kell törekednie.”²¹ Ezek a törekvések valamifajta természetes kényszert, integrációt, spontán rendet hoznak létre, miközben saját viselkedése tekintetében mindenki szabad cselekvésre törekszik, a többiekkel ezzel korlátozza. Ezért téved a klasszikus liberalizmus, amikor csak az állam működésében lát kényszert. A társadalom természetes kényszere az együttélésből származik, az egyéni cselekvések összehangolásából, ebben a tekintetben az önkéntes együttműködés és a piac is kényszerítő. Az állami szabályozás ennek az együttélésből származó kényszernek valamilyen tudatos formája, amely lehetőséget ad az előrelátás növelésének.

A szociológiai megközelítés alapjainak tisztázása után Somló a darwini természetes kiválasztás helyét akarja megtalálni a kényszerek e rendszerében. Pontosabban a kérdése az, hogy ellenkezik-e az állami szabályozás a természetes kiválasztódással? Ez a problémafelvetés a korszakra és sok tekintetben az utókorra is jellemző leegyszerűsítő dichotómiával szemben áll. A természetes kiválasztódás ugyanúgy nem ellentét a szabályozásnak, ahogy az egyéni szabadság sem. Sőt, minél bonyolultabb társadalmi képződményről van szó, a szabályozás annál inkább feltétele a szabadság érvényesülésének. A természetes kiválasztódás a környezethez való alkalmazkodás nem tudatos, egyszerű útja, amelyben nincs emberi ráció és kalkuláció. Az alkalmazkodás csak az emberre jellemző másik útja a lelki élet, vagyis a tudat, az ész, tapasztalás és gondolkodás közvetítésével történik. E két típus egymás mellett, egymást kiegészítve működik, hiszen előrelátási képességünk korlátozott marad, soha nem fogjuk tudni előre látni a környezet összes lehetséges változását és azok következményeit. Annál inkább, mert a szabályozó beavatkozás maga is a környezet részévé válik, növeli annak komplexitását. A komplementer viszony tartósan fennmarad, nincs a fejlődésnek totálisan szabályozott végpontja. Somló tiltakozik a természetes kiválasztódás primitív felfogása ellen is, amely valamely kitüntetett tulajdonságban látja az alkalmasságot, vagy amely nem veszi figyelembe, hogy az alkalmazkodásra kényszerítő környezet is sokféle és dinamikus, tehát az alkalmazkodási folyamatok is összetettek és változékonyak. Így tehát bizonyosan nem lehet abból kiindulni, hogy a magasabb pozícióban levő osztályok birtokolják az alkalmasabb tulajdonságokat. Somló tehát nagyon messze van a primitív társadalmi evolucionizmustól.

²⁰ Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*, Grill Károly könyvkiadóvállalata, 1907 (második kiadás), 41. o.

²¹ i.m. 50-51. o.

A klasszikus evolucionista elmélet a természetes szelekció szűk értelméhez ragaszkodott, a faj és a környezet viszonyát nem egy folyamatos visszacsatolós folyamatként értelmezte. „A szelekciós erők természetéről, mintázatáról (...) a klasszikus elméletnek nincsen sok mondanivalója.”²² Az állami beavatkozás és individualizmus azzal, hogy a(z állami) szabályozást a környezet részeként értelmezte jelentős lépést tett a társadalmi evolúció komplex értelmezése felé.

A szabályozás egyre pontosabb, de mindig csak korlátozott előrelátásra alapulhat, soha nem láthatjuk az összes alternatívát és az összes következményt. A beavatkozások, szabályozások maguk is az alkalmazkodást kívánó környezet részévé válnak. Ha az egyik helyen változtatunk a feltételeken, máshol egyensúlytalanság áll be. A beavatkozás tehát csak bizonyos típusú, irányú kiválasztást számolhat fel, a természetes kiválasztás folyamatát azonban nem, hiszen sem mindentudók, sem mindenhatók nem vagyunk. Az emberi beavatkozás, a tudatos szabályozás mindig alacsonyabb rendű, mindig a magasabb rendű szabályozásnak (természetes kiválasztódás) a környezetét képezi.

Somló tulajdonképpen a kultúra evolúciójáról beszél, hiszen azt állítja, hogy a korlátozott tudásunkon alapuló tudatos alkalmazkodásnak, szabályozásnak nincs más minősége, mint a természetes kiválasztásnak, mindkettő természetes jelenség. Ám a tudatos beavatkozás a lelki élet (tudat) közvetítésével történik, amely maga is alá van vetve a természetes kiválasztódásnak. A beavatkozás a természet részévé válik, az ember tudatos törekvése ugyanolyan törvényeknek engedelmeskedik, mint a többi jelenség. Nincs értelme a „természetes” és a „mesterséges” szembeállításának. Mivel a társadalomban való élés folyamatos szinkronizációt igényel, amelyre az ember magas fokon képes, nincs szabályozatlan emberi együttélés. Ebből következik, hogy a nem állami szabályok nem különböznek természetükben azoktól a közösségi szabályoktól, amelyeket az állam közvetítésével alkotunk. A közösségi kényszerszabályok nem a szabadságot számolják fel, hanem az egyének együttélésének feltételeit biztosítják. Az állami szabályokkal kapcsolatban - mivel azok tudatosan alkotott együttélési szabályok -, az a kérdés vethető fel, hogy melyek a célszerű beavatkozások. „...a társadalom szabályozatlansága jobb ugyan, mint olyan szabályozás, amely bizonyos kívánatos tulajdonságok fennmaradását hátráltatja, de rosszabb az olyan szabályozásnál, amely azok fennmaradását elősegíti.”²³ A fejlett társadalmakban már a kiválasztás legnyersebb formája, amelyben csak a legalkalmasabb szűk kisebbség marad fenn, nem működhet. Olyan humánus társadalom felé haladunk, amely pusztán a legalkalmatlanabb kisebb rész szaporodását akadályozza. Ez a fejlődési irány a szabályozással vált lehetővé, olyan szabályozással, amelyet humánus célok irányítanak és preventív jellegűek. Az ilyen természetes kiválasztás nem ellentétes a szabályozással, éppen a szabályozással, a tudatos emberi előrelátással, a közösség koordináló tevékenységével alakult ilyenné. És semmilyen értelemben nem ellentétes a szabadsággal sem, az egyéni szabadság terjedelmét növeli, mert lehetőséget ad egyének nagyobb körének.

Somló művét azzal sem lehet vádolni, hogy a piac sematikus vagy ideologikus kritikáját adta volna. E mű szerint az állami szabályozás, amely maga is alá van vetve a természetes kiválasztás folyamatának nem egyszerűen egyenlő feltételeket teremt, hanem a körülményektől függően, a fejlődési irányok felismerésével szabályozza a fejlődési átmeneteket. „Ha azt akarom, hogy a kiválasztás mindig azt az eredményt

²² Csányi Vilmos: *Az emberi természet*, Vince Kiadó, Budapest, 1999. 33.o.

²³ Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*, Grill Károly könyvkiadóvállalata, 1907 (második kiadás), 115. o.

hozza létre, a melyet a szabad verseny egy bizonyos adott környezetben létrehoz, akkor a versenyt éppen nem szabad szabadjára hagynom.”²⁴ Csak optikai csalódás, hogy korábban kevesebb volt a szabályozás, sőt a fejlődéssel szükségszerűen nő a szabályozás terjedelme, legfeljebb a szabályozás bizonyos típusai inkább szemet szúrnak, mint mások. Sőt a szabad kereskedelem korszaka az állami szabályozásnak is nagyobb és lényegesebb belenyúlásait hozta az életbe, mint az azt megelőző korszakok. Tehát az emberi társadalom fejlődése a szabályozási tevékenység fejlődése, a civilizáció előrehaladásával a társadalmi környezet változása egyre gyorsabb, következésképpen „a környezetnek egymást rohamosan kergető változásai korában mesterséges szabályozással kell róla gondoskodnunk, hogy a szabad verseny elve a zökkenések és átmenetek idején ne tegyen nagyobb kárt, mint hasznot.”²⁵

A szabályozások típusa, formája változik, terjedelme állandóan növekszik. A modern társadalomnak megfelelő szabályozási forma a tudatos, „a polgárok készséges jószántából” önkéntes alávetésen alapuló, egyre nagyobb fokban a polgárok beleszólását biztosító, tehát demokratikus állami szabályozás. Ebben a korban a nép a szabályozás alanyává válik. De a lényeg mégiscsak az, hogy a szabályozás a fejlődéssel állandóan növekszik, tehát nem lehet ellentétes a természetes kiválasztással. Az abszolutizmus és a demokrácia között nem a szabályozás mennyiségében, a beavatkozás fokában van különbség, hanem annak formájában, az abszolutizmus kevesebb szabálya nyomasztóbb, elnyomóbb. Egy modern alkotmányos uralom szabályozása sokkal szélesebben terpeszkedik, mint egy premodern diktatúráé. A laissez faire kora, amely az optikai csalódást okozhatta, legfeljebb kis egyenetlenség az állami szabályozás állandó növekedésében, a régi formát leromboló oszcilláció az általános trend körül. A társadalom létrejötte előtt létezhetett csak szabályozatlanság, ahol társadalom van, ott nincs szabályozatlan állapot, a látszólag spontán módon létrejött intézmények, berendezések sem egy magára hagyott természet eredményei, hanem valamilyen szabályozás nem szándékolt következményei. Hamis a negatív és pozitív jogok megkülönböztetése is, a negatív szabályozás (valamitől való tartózkodás előírása) nem az egyén szabad cselekvésének állami biztosítása, hanem erős beavatkozás bizonyos csoportok érdekében - egy olyan állapot fenntartása, amely korábbi beavatkozások (szabályozások) eredményeként jött létre. Ebből következően az állami beavatkozás elutasítása olyan szabályozás, amely társadalmi tartalmában, következményeiben különbözik a tudatos állami szabályozástól (beavatkozástól), nem a szabályozás terjedelmében.

A piac és az állami szabályozás két, eltérő következményekkel járó szabályozási típus, absztrakt formájukban egyik sincs közelebb vagy messzebb az egyén szabadságától. Az az állami szabályozás, amely a viszonylagosan tudatos előrelátás és az önkéntes alávetés következtében áll elő, nagyobb eséllyel szolgálja az egyén szabadságát. A könyv végén erre egy evolucionista természetjogi logika épül, amely a szabad változtatás jogát helyezi a középpontba. A gondolatszabadságra (az egyén szabadságjogaira) épülhet csak a tudás, vagyis az a lehetőség, hogy mindenkori ismeretekhez alkalmazkodni lehessen. A tudatos beavatkozás az ismeretek fejlődésével válik lehetségessé, lehetővé teszi, hogy tudatosan válasszunk társadalmi intézmények között, és szabadon megváltoztassuk az ezekre vonatkozó szabályozást. A szabad változtatás joga a fejlődés fokmérője. „A szabályozás egyre kiterjedtebb, a szabályozás változtatása egyre sebesebb és a változtatás egyre megengedettebbé válik. A változtatás tartalmában ellenben nincsen állandóság és így induktíve, történelmileg

²⁴ i.m. 121. o.

²⁵ i.m. 135. o.

is a szabad változtatás joga az egyetlen természetjog, a melyet megállapíthatunk és a mely felé haladunk.”²⁶ Ez az evolucionista természetjog egyrészt relatív, mert tartalma állandóan változik, a változtatás lehetősége állandó. Másrészt szabadságelvű, az állandóan növekvő szabadságra épül, a jogváltoztatás szabadságára.

²⁶ i.m. 191. o.